

тэкстаў, паколькі кампаненты вусных тэкстаў (інтанацыя, арфаэпічныя, лексічныя і граматычныя асаблівасці) могуць быць асновай для размежавання, адрознення і кваліфікацыі тэкстаў вуснага маўлення. Колькасныя метады дазваляюць падлічыць колькасць розных элементаў (гукаў, слоў, сказаў і г. д.) у тэксце, частату іх ужывання, спалучальнасць з іншымі адзінкамі. Электронная вылічальная тэхніка дапамагае выявіць статыстычныя характарыстыкі маўлення, карыстаючыся метадамі матэматычнай тэорыі інфармацыі.

1. Виноградов В. В. Стилистика, теория поэтической речи, поэтика. М., 1963.
2. Трубецкой Н. С. Основы фонологии. М., 1960.

Г. К. Чахоўскі,
*кандыдат філалагічных навук,
дацэнт кафедры сучаснай беларускай мовы БДУ*

Генераванне маўлення і тэксту: лінгвістычны аспект

Згодна з тэорыяй так званай «камп'ютарнай» метафары, «мозг можа разглядацца як вылічальны механізм, падобны да камп'ютара, а розум – гэта набор праграм, якія забяспечваюць функцыянаванне мозга. Чалавечае мысленне наўрад ці можна звесці да функцый мозга, хутчэй чалавечае мысленне і функцыі мозга разам складаюць вылічальны працэс» [10, с. 367]. Камп'ютарная метафара «Чалавек – гэта камп'ютар» шырока выкарыстоўваецца не толькі спецыялістамі па штучным інтэлекце, якія атаясамляюць камп'ютар з чалавекам (ён «мае» памяць і мысленне), не толькі нейрапсіхолагамі, якія даследуюць функцыянаванне нейронных сетак мозга (якія таксама «нагадваюць» працу ЭВМ), але і лінгвістамі. Калі гаворка ідзе пра метафару, пакладзеную ў аснову пэўнай навуковай тэорыі, яе называюць падставовай, – маюць на ўвазе тое, што яна робіцца зыходным пунктам развіцця тэорыі. «Метафара параўноўвае адну сістэму з другой, якая нам знаёмая больш. Так яна робіць больш лёгкай разуменне гэтай сістэмы», – адзначае М. Арбіб, даследаванне якога грунтуецца на дзвюх падставах: «Чалавек – гэта камп'ютар» і «Чалавек – гэта жывёла» [2]. У гэтым выпадку дзейнасць чалавечага мозга атаясамляецца з дзейнасцю сістэм, якія ў большай ступені падлягаюць аналізу.

Якім чынам лінгвісты выкарыстоўваюць камп'ютарную метафару? У апошні час мовазнаўцы, якія аналізуюць працэс разумення тэксту, будуць яго алгарытм: дзейнасць чалавека атаясамляецца з дзейнасцю камп'ютара [14, с. 13–14; 22, с. 39]. З шэрагу прац, прысвечаных праблемам тэкстаўтварэння, можна адзначыць манаграфію Уолеса Чэйфа «Память и вербализация прошлого опыта» [19], дзе падаецца даволі дэталізаванае апісанне мысленчых аперацый пры стварэнні тэксту чалавекам, які апісвае выпадак, што некалі з ім адбыўся.

Усе мадэлі генеравання маўлення (ГМ) падзяляюцца аўтарамі калектыўнай манаграфіі [20] на тры тыпы: узроўневыя, цыклічныя і інтэгрэтыўныя.

Ва ўзроўневых мадэлях кожная стадыя вылучаецца згодна з той моўнай падсістэмай (фаналогія, лексіка, сінтаксіс і г. д.), якая пачынае дзейнічаць на пэўным этапе тэкстаўтварэння. У цыклічных мадэлях вылучаюцца тыя або іншыя цыклы, этапы ГМ. І ўзроўневыя, і цыклічныя супрацьпастаўляюцца інтэгратыўным, «дзе спасылка на адпаведны ўзровень спалучаецца з вылучэннем паслядоўных фаз, або стадый працэсу» [20, с. 34]. Мы лічым, што такі падзел не заўсёды дае магчымасць для адназначнага аднясення мадэлі да пэўнага тыпу. Напрыклад, мадэль генератыўнага кірунку [18] мае дачыненне да цыклічных мадэлей, нягледзячы на тое, што яе ўяўленне – ад глыбіннай сінтаксічнай структуры праз шэраг трансфармацый у семантычны кампанент і далей у паверхневую структуру, якой даецца фанетычная інтэрпрэтацыя, – дазваляе суаднесці гэтую мадэль таксама і з узроўневымі мадэлямі, таму што тут трансфармацыі адбываюцца праз змену моўных падсістэм. У цэлым жа аўтары манаграфіі яскрава дэманструюць змену навуковых парадыгм, сутнасцю якой сталася змена цікавасці да стадый працэсу тэкстаўтварэння: традыцыйнае мовазнаўства, якое надае дамінуючую ўвагу сінтаксісу, разглядала менавіта генераванне напасрэдна самога маўлення – апісвала, як адбываецца сінтаксічнае структураванне, якім чынам сінтаксічная структура запаўняецца лексічным матэрыялам, але давербальныя і вербальныя стадыі ГМ не размяжоўваліся. У працэсе змен, якія адбыліся ў 1970-ыя гады і былі адзначаны ўплывам псіхалогіі, увага пачынае надавацца і давербальным стадыям працэсу – матыву выказвання, думцы і унутранаму маўленню [9]. Б. А. Сярэбранікаў адзначаў, што думка можа мець не толькі вербальныя формы, але рэалізоўвацца і іншым чынам – перш за ўсё вобразным [13]. Ідзі аб невербальным характары мыслення ў расійскай навуковай традыцыі звязаны з імем Л. С. Выгоцкага, які лічыў, што «адзінкі думкі і адзінкі маўлення не супадаюць» [5]. У англамоўнай псіхалогіі думку аб не заўсёды вербальным характары мыслення выказаў К. Прыбрам, які лічыў, што, акрамя знакаў і сімвалаў, мысленне ўключае галаграфічны кампанент. Галаграмы – трохмерныя фотаздымкі, якія нібыта спыняюць рэчаіснасць у памяці чалавека [11, с. 350].

У цэлым змены, што адбыліся ў поглядах на ГМ, добра дэманструюцца на прыкладзе мадэлі, прапанаванай С. Д. Кацнельсанам, які лічыў, што ўвесь працэс маўленчай дзейнасці павінен разглядацца ў ідэале «не як напластаванне асобных, узятых з агульнага кантэксту і незалежных адзін ад другога сказаў, а як утварэнне тэкстаў, закончаных маўленчых твораў» [7, с. 119]. На думку С. Д. Кацнельсана, працэс ГМ пачынаецца з выбару тэмы і стратэгіі паведамлення, а выпрацоўка плана і стратэгіі не заўсёды мае ўсвядомлены характар, але гэты план і стратэгія імпліцытна маюцца ў кожным тэксце. Вызначэнне тэмы паведамлення актывізуе пэўны фрагмент памяці (ведаў), а першы накід плана з'яўляецца сродкам разгортвання зместу і яго сегментацыяй на асобныя элементы. Такім чынам, у адрозненне ад генератыўнай граматыкі, маўленчая дзейнасць звязваецца з дзейнасцю свядомасці, што змяшчае эпізоды, падобныя да малюнкаў, дзе асобныя дэталі яшчэ не вылучаюцца. Таму асноўным складнік ГМ – семантычны, а не сінтаксічны. Працэс руху ад семантычнага боку да

афармлення думкі праз канкрэтныя сказы разглядаецца С. Д. Кацнельсанам ужо ў рэчышчы генератыўнай семантыкі 1970-х гадоў: «Сродкам падзелу мысленчай плыні на асобныя кадры з’яўляюцца рэляцыйныя прэдыкаты і неабходныя для іх канкрэтызацыі фармальныя паняцці або значэнні. Са спалучэнняў рэляцыйных прэдыкатаў узнікаюць прапазіцыі, якія робяцца своеасаблівымі падставовымі матрыцамі для стварэння сказаў» [7, с. 5–6].

Мадэль ГМ, прапанаваная С. Д. Кацнельсанам, спалучыла псіхалагізм (традыцыі Л. С. Выгоцкага) і паслядоўны аперацыяналізм «новых граматык» (традыцыі Ч. Філмара і У. Чэйфа).

Паводле Л. С. Выгоцкага, унутранае маўленне мае спецыфічны сінтаксіс – выключна прэдыкатыўны, які злучае дзейнік і выказнік. Унутранае маўленне – гэта «нанізванне» прэдыкатаў [5, с. 301]. Адзначаючы асаблівасці ўнутранага маўлення, якое будзе згодна з прынцыпам «нанізвання» прэдыкатаў, Л. С. Выгоцкі наўрад ці меў на ўвазе ўнутранае маўленне – папярэднік тэкстаўтварэння, што звычайна падкрэслівалася ва ўсіх мадэлях ГМ. Хутчэй за ўсё, «нанізванне» прэдыкатаў характарызуе фрагмент маўлення, «абмежаваны зменай маўленчых суб’ектаў» [4, с. 252] – пэўны тэкст, дыскурс.

Вядома, што ідэі аб прэдыкаце, які разам з іменнымі групамі – выканаўцамі пэўных семантычных роляў (агенса, пацыенса, адрасата і г. д.) складае граматычную аснову сказа, у свой час зрабілі значны ўплыў на семантыку і сінтаксіс (пад назвай «склонавай» або «ролевай» граматыкі). Склонавая граматыка, звязаная з імем амерыканскага лінгвіста Ч. Філмара, дапоўненая семантычным кампанентам у У. Чэйфа, сталася адмысловай схемай ГМ. Паводле Філмара і Чэйфа, ядром сказа з’яўляецца дзеяслоў. Тут мы маем справу з генераваннем асобнага выказвання, прычым сам тэрмін «генераванне», прынамсі ў Філмара, мае яшчэ метафарычны характар – маецца на ўвазе не стан і мадэль паводзін чалавека як суб’екта маўлення, а пэўная абстрактная схема, запаўненне якой спрыяе тэкстаўтварэнню.

Ідэі аб унутраным маўленні (зліцці прэдыкатаў) і склонавай граматыкі (падставы стварэння граматычнага ядра сказа) прызнаныя сёння практычна ўсімі даследчыкамі ў галіне ГМ як найбольш дакладныя адлюстравальнікі працэсу тэкстаўтварэння. Далейшым развіццём гэтай мадэлі з’яўляецца семіётыка-гештальтпсіхалагічная мадэль, прапанаваная Т. А. Апалонскай і яе сааўтарамі [7], якія выказваюць думку аб змене ўзроўняў – дэнататыўнага і вербальна-сінтагматычнага – пры генераванні выказвання. На дэнататыўным узроўні ў правым паўшар’і мозга фарміруецца цэласнае ўяўленне з’явы, пра якую адрасант хоча паведаміць суразмоўцу (псіхолагі адзначаюць, што спецыфікай правапаўшарнага мыслення з’яўляецца схільнасць да цэласнага ўспрымання свету з усімі яго складнікамі [12, с. 39]). На гэтым узроўні рэфэрэнт выказвання яшчэ не падзелены.

Да ўнутранага маўлення мае дачыненне наступны дэсігнатыўны ўзровень, на якім з’яўляюцца прэдыкат і аргументы. Цэнтральнае месца ў структуры выказвання займае прэдыкат, «які лічыцца ўваходам у апісанне любой сітуацыі і вызначае сваёй семантыкай пэўны сцэнарый, які затым разгортваецца ў вы-

казванні. Згодна з гэтымі сцэнарыямі функцыянуюць аргументы, якія выконваюць прызначаныя ім семантычныя ролі» [1, с. 27–29]. На наступным – сінтагматычным – узроўні адбываецца афармленне ролевай структуры выказвання ў сінтагматычны ланцуг (лінеарызацыя ролевай структуры) зноў з выкарыстаннем трох падузроўняў – сінтаксічнага, лексіка-марфалагічнага і фанетычнага.

Разгледжаныя намі працы сталіся значным крокам наперад у развіцці гіпотэз ГМ, аднак яны, як і ўсе грунтоўныя дасягненні навуковай думкі, паставілі і некаторыя новыя пытанні, якія яшчэ чакаюць адказу. Так, канцэпцыя С. Д. Кацнельсана вымушае задаць пытанне аб тым, у якой форме існуюць тэма і план паведамлення, калі яны не вербалізаваныя. Аналагічнае пытанне ўзнікае і да канцэпцыі Апалонскай і сааўтараў: як можна вызначыць прыроду «цэласнага бачання з’явы» – зрокавы вобраз, фрагмент інфармацыі, пэўная кагнітыўная структура, асобныя словы, што характарызуюць сітуацыю? Пры наяўнасці ўвагі да невербальных стадый ГМ, адзначаныя мадэлі дэтальна апісваюць сам працэс вербалізацыі складнікаў свядомасці.

Новая мадэль ГМ, прапанаваная аўтарамі манаграфіі [20], прымаючы пад увагу папярэднія гіпотэзы, адрозніваецца ад ранейшых двума асноўнымі момантамі: 1) паглыбленай увагай да перадвербальных стадый маўленчага працэсу; 2) спецыяльнай пазіцыяй, якую займае «ўнутранае слова», у выглядзе якога выступаюць не толькі сінтаксічныя прэдыкаты, як гэта было ў папярэдніх мадэлях ГМ, а любыя словы, што могуць займаць пазіцыю любога члена сказа. Пры аналізе перадвербальных этапаў у гэтай мадэлі вылучаецца матывацыйна-пабуджальная стадыя, якая вызначаецца матывам і задумай маўлення: «Калі пры характарыстыцы матыву маўлення мы жадаем вызначыць, чаму і для чаго гаворыць чалавек, то пры далучэнні да аналізу паняцця задумы мы больш звязваем яго з прадметным зместам выказвання. Можна разумець задуму як прагназаванне таго, што трэба сказаць, каб ажыццявіць задуму. Вызначальнай рысай задумы з’яўляецца... тое, што яна палягае не толькі на першым этапе выказвання, але распаўсюджваецца і на больш разгорнуты ланцужок – цэлы тэкст» [20, с. 49]. Істотным момантам, на наш погляд, з’яўляецца аўтарская гіпотэза аб тым, што існуюць тыпы маўлення, дзе адсутнічае размежаванне паміж задумай і матывам: «Магчыма, у некаторых тыпах маўлення няма падстаў супрацьпастаўляць матыву маўлення і яго задуму. Тое, што атрымлівае назву матывацыйна-пабуджальнай стадыі – і ёсць стадыя фарміравання складанага камунікатыўна-прагматычнага цэлага, своеасаблівай сістэмы, у якой адбіваюцца і элементы папярэдняга вопыту чалавека, як моўнага, так і нямоўнага, і канкрэтныя намеры моўцы, і мэты яго маўленчага акта, і прыёмы ўздзеяння на суразмоўцу... У фарміраванні матываў значную ролю адыгрываюць чалавечыя эмоцыі, у фарміраванні задумы маўлення – працэсы мыслення з іх прадметным зместам, з вылучанай сферай рэфэрэнцыі і тэматыкай маўленчага акта» [20, с. 49–50]. З гэтай цытаты вынікае, што пачатковая стадыя ГМ ужо змяшчае зародак як зместавага боку паведамлення, так і яго рытарычнага афармлення. У адрозненне ад папярэдніх мадэлей тут дакладна вызначаецца

роля эмоцый у фарміраванні пачатковай стадыі ГМ і ведаў, якімі карыстаецца моўца пры стварэнні паведамлення. Вядома, для пэўных тыпаў маўлення, напрыклад, пісьмовага, большую ролю адыгрывае задума, якая нараджаецца пад уплывам пэўных эмоцый. У вусным маўленні вызначальная роля належыць эмоцыям, якія робяцца штуршком да таго, каб суб'ект уступіў у камунікацыю. Аўтары гэтай мадэлі не спыняюцца падрабязна на матывах маўленчай дзейнасці і эмоцыях адрасанта, таму што яны не «могуць грунтоўна асэнсоўвацца з лінгвістычнага пункту гледжання» [20, с. 25]. Мы ж, у сваю чаргу, лічым, што для таго, каб зразумець з'яўленне ў тэксце пэўнага сэнсавага фрагменту і яго рытарычнае забеспячэнне, трэба ведаць канкрэтныя матывы, якія пабуджаюць моўцу карыстацца пэўнымі спосабамі маўленчага ўздзеяння для рэалізацыі сваіх намераў (у тэрмінах тэорыі маўленчых актаў – ілакутыўных мэтаў) – дасягнення неабходных як маўленчых, так і немаўленчых паводзін суразмоўцы (у тэрмінах тэорыі маўленчых актаў – перлакуцыі). Прынцыпова новым у межах адзначанай мадэлі з'яўляецца адрозненне задумы і думкі – псіхічнага ўтварэння, якое паступова нараджаецца і фарміруецца на падставе задумы. «Думка першапачаткова існуе як цэласны гештальт, як своеасаблівы згустак індывідуальных сэнсаў», – лічаць аўтары мадэлі [20, с. 29]. На падставе гэтых вызначэнняў застаецца ўсё ж незразумелым, у чым бачыцца адрозненне паміж задумай і думкай, паколькі аўтары пагаджаюцца з вызначэннем задумы, прапанаванай І. М. Зімняй, паводле якога задума – «гэта найбольш агульны непадзельны сэнс выказвання» [6, с. 74]. Застаецца таксама незразумелым уяўленне прыроды задумы, форма яе існавання як «папярэдніка таго, што трэба сказаць». Не вызначаюцца таксама ў гэтай мадэлі і адзінкі думкі: «Як можна ўявіць адзінкі мысленчай дзейнасці чалавека, мы так і не ведаем», – пішуць аўтары манаграфіі [20, с. 51].

У названым даследаванні робіцца вельмі ўдалая спроба апісання адзінак свядомасці, з дапамогай якіх ажыццяўляюцца працэсы мыслення, прычым робіцца гэта са спасылкай на працы па нейралінгвістыцы. Аўтары прапануюць гіпотэзу, згодна з якой дзейнасць свядомасці (мыслення) заключаецца ў тым, што «чалавек кіруе спецыфічнымі элементамі свайго вопыту – энграмамі, што ўзнікаюць як вынік адлюстравання свету і дзейнасці па яго пазнанню, перш за ўсё вобразамі рэчаў і з'яў, людзей і іншых жывых істот, уяўленнямі і г. д.» [20, с. 5]. У сістэме, якую мы называем чалавечым мозгам, на думку аўтараў, варта вылучыць прынамсі дзве сістэмы: нейрафізіялагічную як складаную сетку энграм двух розных тыпаў – энграм прадметна-вобразных і энграм моўных, а таксама сістэму іх узаемастасункаў. Каб маўленне адбылося, трэба нейкім чынам суаднесці элементы вербальнай і невербальнай памяці. Гэтая сувязь, лічаць аўтары, усталёўваецца наступным чынам: зыходным матэрыялам для любой думкі з'яўляецца фонд энграм, а думка – гэта перагрупоўка энграм (з гэтага вынікае, што энграмы – гэта апэратыўныя адзінкі думкі). Вобразныя і прадметныя энграмы ў правым паўшар'і звязваюцца з іх моўнымі карэлятамі ў левым. Калі правае паўшар'е адзначаецца цэласным успрыняццем свету, то левае – здольнасцю да паслядоўнага пазнання [12, с. 39]. Сувязь паўшар'яў ажыццяўляе пе-

раход ад цэласнага бачання сітуацыі да яе паэлементарнага ўяўлення, ад гештальта – да яго складнікаў, што лінгвістычна адпавядае трансфармацыі шматмерных структур шматзначнага кантэксту ў лінейныя. Гэтае пераўтварэнне ў маўленчыя структуры адбываецца пры ўдзеле галоўнага кампанента мадэлі – унутранага слова (развіццё ідэй Л. С. Выгоцкага аб унутраным маўленні), якое можа быць абазначэннем «любога з кампанентаў... думкі – або тых сутнасцей, паміж якімі моўца жадае ўсталяваць сувязь (часцей за ўсё суб'ектам і аб'ектам], або адной з гэтых велічынь, або, нарэшце, самой сувязі ці абставін яе рэалізацыі» [20, с. 63]. Аднак унутранае слова, на думку аўтараў мадэлі, – гэта зусім не слоўны моўны знак. Гэта – умоўная намінацыя ўсёй сітуацыі або яе часткі. Яно пакуль што напоўненае прыватнымі сэнсамі, а не канкрэтнымі моўнымі значэннямі. Застаецца даволі незразумелым, чым жа выступае ўнутранае слова, якое, з аднаго боку, яшчэ не слова, а толькі яго «кавалачак», намёк на яго, «новае цэла новага знака» [20, с. 4], а з другога – «часта з'яўляецца элементамі яго артыкулявання, хоць і ў рэдукаванай форме» [20, с. 67].

Аўтары лічаць, што прыватныя сэнсы, якія выражаюцца ўнутраным словам, «аб'ядноўваюцца ў такія групы, якія на ўзроўні выказвання адпавядаюць адны – значэнням сінтаксічных схем сказа і спосабам іх далейшага звязвання ў тэкст, другія – значэнням асобных намінацый або намінатыўных блокаў. Прадстаўніком... значэнняў першага тыпу з'яўляецца, напрыклад, значэнне агенсна-пацыенснага тыпу, значэнне суадносін паміж дзеясловам і іменнай групай» [20, с. 65]. З гэтага вынікае, што ўнутранае слова можа быць сінтаксічнай схемай выказвання. Але не зусім зразумела, як можа выглядаць унутранае слова, адпаведнае спосабам спалучэння сінтаксічных схем у тэкст. Верагодна, маюцца на ўвазе злучнікі, але ці азначае гэта, што на злучніках і ці *але* можа грунтавацца думка?

Аўтары мадэлі не адмаўляюцца ад таго, што пераход да знешняга выказвання змяшчае з'яву прапазіцыяналізацыі – выкананне тых роляў, якія адыгрываюць пэўныя прадметы ў пэўнай сітуацыі (ідэі склонавай граматыкі). Наватарства іх канцэпцыі заключаецца ў тым, што не толькі дзеяслоў, але і намінацыя любой ролі можа ўзнікаць у свядомасці як падстава новай думкі. Паводле гэтай тэорыі, перш чым унутранае слова ператворыцца ў знешняе, у свядомасці моўцы адбываецца перабор магчымых намінацый і «атрыманне той, якая трапіць у знешняе выказванне» [20, с. 66]. Варта спытаць: што прымушае адрасанта не прыняць шэраг намінацый, пакінуўшы адну? Верагодна, ён выбірае найбольш прыдатнае для перадачы зместу, які існуе або на ўзроўні задумы, або на ўзроўні думкі, што фарміруецца праз унутраныя словы. Але што рэгулюе гэтае пачуццё прыдатнасці? Відаць, менавіта тут спрацоўвае прагматычны апэратар, які аўтары называюць выканаўцам кіруючай функцыі (але яго роля канкрэтна на пэўным этапе ГМ не характарызуецца).

Варта падкрэсліць, што гэтая мадэль вызначаецца паглыбленай прапрацоўкай перадмаўленчых этапаў ГМ, на якіх фарміруецца змест выказвання. У абагульненым выглядзе апісанне перадмаўленчага этапа выглядае наступным

чынам: «Камунікатыўнае заданне задуманага тэксту з’яўляецца стымулам для актывізацыі свядомасці ў такім выглядзе, каб прывесці ў дзеянне механізм маўлення, вылучыць і абмежаваць у свядомасці тыя складнікі ведаў, пра якія пойдзе гаворка, пабудаваць канцэптuallyны аналаг тэксту, актывізаваць моўныя сродкі, якія звязаны з канкрэтным фрэймам і ўяўляюць яго моўныя карэляты» [20, с. 60]. Але пры апісанні самой мадэлі ГМ практычна не згадваюцца такія паняцці, як «канцэптuallyны аналаг» і «фрэйм», не характарызуецца іх роля ў пабудове тэксту, тым не менш гэтае апісанне падаецца нам адэкватным працэсам ГМ, якія падлягаюць даследаванню. Яно можа дапамагчы пры аналізе спецыяльных відаў дыскурса, у прыватнасці дыскурсаў з выразным камунікатыўным намерам і канцэптuallyзацыяй свету. Да такіх дыскурсаў мае дачыненне перш за ўсё палітычны дыкурс, мэта стваральніка якога – ацаніць пэўную грамадскую з’яву з пазіцыі ідэалагічных устаноў. Па сутнасці, палітычны дыкурс заўсёды канкрэтна адлюстроўвае інтэнцыі моўцы: прыкласці пэўныя вартасныя паказчыкі, заснаваныя на прыняцці пэўных ідэй як станоўчых у дачыненні да значных грамадскіх падзей і, адпаведна, кваліфікаваць гэтыя падзеі з пункту гледжання адпаведнасці гэтым ідэям. У пэўным сэнсе палітычны дыкурс з’яўляецца, паводле арыстоцэлеўскай класіфікацыі прамой, эпідэйктычным – ухвальным або ганьбавальным. Такім чынам, інтэнцыі і задума адрасантаў палітычнага дыскурса заўсёды выразна акрэсліваюцца. Але ў канкрэтнай сацыяльнай сітуацыі інтэнцыі і задумы, на наш погляд, трэба адрозніваць: калі задума характарызуецца прадметна-эмацыянальным зместам (напрыклад, абурэнне нечым з пэўных пазіцыяў), то намеры моўцаў дыктуюцца канкрэтнымі абставінамі і могуць суадносіцца з пэўнымі матывамі, якімі кіруюцца людзі (напрыклад, імкненнем прадэманстраваць згоду з афіцыйнай пазіцыяй, выканаць «сацыяльны заказ» і г. д.). Пры адрозненнях у інтэнцыях задума застаецца агульнай для тых выпадкаў, калі адрасанты дыскурса займаюць адну пазіцыю ў дачыненні да пэўнай з’явы з пункту гледжання яго ацэнкі. У адрозненне ад папярэдніх схем ГМ, мы маем справу з канкрэтным відам дыскурса, дзе даволі акрэсленымі выглядаюць намеры і задума адрасантаў. Калі апісаная мадэль прапаноўвалі толькі ў найбольш агульным выглядзе паслядоўнасць аперацый ад з’яўлення матыва да стварэння маўленчага выказвання, то ў нашым выпадку ствараецца магчымасць дэталізаваць апісанне тэкстаўтваральных аперацый. Наколькі мы даследуем дыскурсы розных грамадскіх накірункаў, настолькі нас будучы цікавіць стадыі фарміравання зместу тэксту і яго рытарычнага забеспячэння, а не механізмы ператварэння ўнутранага маўлення ў форму маўленчага выказвання, таму што апошнія характарызуюць агульныя асаблівасці чалавечай псіхікі.

Праблемы таго, як складваецца змест тэксту, закранаюцца ў працы У. Чэйфа «Память и вербализация прошлого опыта». Працэсы, звязаныя з арганізацыяй зместу, аўтар падзяляе на тры падтыпы: падзел эпізода, прапозыцыяналізацыя (пабудова меркавання з вызначэннем роляў аб’ектаў, якія прымаюць удзел у эпізодзе) і выбар слоў і фраз для перадачы ідэй як пра аб’екты, так і пра «падзеі» [19, с. 39]. Прынцыпова новым у гэтай схеме

з'яўляецца «падзел эпизода», таму спынімся на гэтым пункце. Паводле Чэйфа, наша памяць змяшчае ўяўленні дыскрэтных эпизодаў вопыту, якія могуць быць вялікімі або не вельмі з пункту гледжання прасторава-часовай працягласці і наяўнасці дэталей, напрыклад, «*маё дзяцінства*» або «*другая сусветная вайна*». На пэўным прамежкавым этапе робяцца магчымымі ўспаміны пра больш дробныя «кавалачкі» вопыту, напрыклад, «*мая паездка ў Бостан*», якія таксама могуць раскладацца на яшчэ больш дробныя падпадзеі, напрыклад, «*увечары пайшоў дождж*». «Такія абазначэнні перадаюць слухачу некаторую найбольш агульную ідэю аб змесце эпизода і могуць вызначаць межы таго, што чакае пачуць слухач. Гэтыя абазначэнні пераважна з'яўляюцца своеасаблівымі ўстаноўкамі на працяг апавядання, дзе моўца будзе імкнуцца перадаць... дэталі. Гэты працэс «падзелу эпизода» з'яўляецца ў пэўнай ступені іерархічным» [19, с. 41]. Падзел эпизодаў на больш дробныя адбываецца пад уплывам пэўных стэрэатыпных схем, з дапамогай якіх арганізуецца вопыт (у Мінскага – фрэйм [21], у Шэнка і Абельсана – «сцэнарый» [22]). Напрыклад, існуюць стэрэатыпныя мадэлі наведвання рэстарана, падарожжаў на самалёце, параходзе або цягніку і г.д. «Схемы з'яўляюцца не толькі спосабам арганізацыі маўлення, але і спосабам інтэрпрэтацыі вопыту, атрыманага ў навакольным свеце, і спосабам арганізацыі паводзін» [22, с. 45].

У большасці вышэйназваных даследаванняў паняцце «фрэйм» выкарыстоўваецца для тлумачэння разумення тэксту, што вымагае пэўных удакладненняў у дачыненні да зместу тэрміна «фрэйм». Мы лічым, што варта размяжоўваць дэкларатыўныя веды – веды пра аб'екты – і працэдуральныя – аб сацыяльным узаемадзеянні, аб тым, як арганізуецца дзейнасць [3, с. 141]. Дэкларатыўныя і працэдуральныя веды могуць мець дачыненне да аднаго прадмета. Так, прыкладам дэкларатыўных ведаў, звязаных са словам «стол», могуць быць веды, змешчаныя ў слоўнікавым артыкуле: «*стол* – прадмет мэблі ў выглядзе шырокай гарызантальнай дошкі на высокіх падпорах, ножках» [16, с. 628]. Сюды ж належаць веды аб тым, якія бываюць сталы, з чаго яны вырабляюцца. Але веды аб тым, як выкарыстоўваюць іх людзі, ужо будуць працэдуральнымі. Дэкларатыўныя веды лічаць зместам «фрэйма», а працэдуральныя пазначаюць тэрмінам «сцэнарый». Прымаючы гэты падзел, мэтазгодна зрабіць удакладненне: нам падаецца мэтазгодным разглядаць працэдуральныя веды ў шчыльнай сувязі з дэкларатыўнымі і вытворнымі ад іх. Адсюль «фрэйм» будзе больш шырокім паняццем за «сцэнарый» і будзе змяшчаць апошні ў выглядзе свайго слота. Сцэнарый – гэта дэталізацыя фрэйма. І фрэйм, і сцэнарый маюць псіхалагічную рэальнасць. Яны захоўваюцца ў доўгачасовай памяці чалавека. (Псіхалагі, а за імі і мовазнаўцы адрозніваюць кароткачасовую памяць (свядомасць) – тое, што ляжыць у полі зроку суб'екта, усведамленне звестак, атрыманых органамі пачуццяў пры першасным успрыняцці падзеі, і доўгачасовую памяць – тое, што не высвятляецца ў дадзены момант, але тым не менш маеца на ўвазе [19, с. 38]. Паводле Р. Клацкі, кароткачасовая памяць – інфармацыя, якую змяшчае сенсорны рэгістр, а доўгачасовая – інфармацыя, назапашаная ў мінулым [8, с. 23]). «У наш час яшчэ няма надзейных фізіялагічных і біяхімічных звестак ні пра

носьбітаў доўгачасовай памяці, ні пра яе структуру. Найбольш верагодна, што доўгачасовыя сляды захоўваюцца на малекулярным узроўні і нейроны, якія з’яўляюцца носьбітамі інфармацыі аб падзеях, аб’ядноўваюцца ў ансамбль стэрэатыпнасці» [15, с. 17]. Раздражняльнік, які трапляе звонку, актывізуе пэўны фрэйм або яго частку, паводле якой можа ўзнаўляцца фрэйм. Фрэйм можа суадносіцца з такой адзінкай успрыняцця, як цэласны гештальт, і веды могуць мець як вербальны характар (прысутнічаць у памяці ў выглядзе слоўных знакаў), так і характар неакрэсленых уяўленняў, бачанняў (візуальны характар). Фрэйм уключае і эмацыянальна-ацэначнае стаўленне да аб’екта ведаў (*я не быў на Багамскіх выспах, але я ведаю, што там прыгожа, і хачу там адпачыць*). Ён дэталізуецца праз слоты, у якасці якіх могуць выступаць і пацэдуральныя веды. Іншымі словамі, калі фрэйм – веды пра пэўныя з’явы, то сцэнарый – веды аб тым, як функцыянуюць гэтыя з’ява або што з імі адбываецца.

Фрэйм – лінгва-кагнітыўнае паняцце. Яно мае свой моўны карэлят. Апісанне фрэйма ўключае і спасылку на тое, як слова, што называе фрэйм, «будзе спалучацца з іншымі лексічнымі элементамі і ў якіх граматычных узаемадачыненьнях яны будуць суадносіцца» [17, с. 91].

Фрэйм у свядомасці пэўнай асобы характарызуецца адмысловасцю, што адрознівае яго ад фрэйма з тым самым дэнататам у свядомасці іншай асобы. У аснове гэтай адмысловасці – адрозненні ў вопыце, адукацыі, узроўні інтэлекту розных моўных асоб.

1. Апполонская Т. А., Глейбман Е. В., Маноли И. З. Порождающие и распознающие механизмы функциональной грамматики. Кишинёв, 1987.
2. Арбиб М. Метафорический мозг. М., 1976.
3. Баранов А. Н., Добровольский Д. О. Структуры знаний и их языковая онтологизация в значении идиомы // Исследования по когнитивным аспектам. Тарту, 1990. С. 138–153.
4. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. М., 1979.
5. Выготский Л. С. Избранные психологические исследования. Мышление и речь. М., 1956.
6. Зимняя И. Я. Вербальное мышление (психологический аспект) // Исследование речевого мышления. М., 1985. С. 70–82.
7. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление. Л., 1972.
8. Клацки Р. Память человека. М., 1978.
9. Лурия А. Р. Основные проблемы нейролингвистики. М., 1975.
10. МакКормак Э. Когнитивная теория метафоры // Теория метафоры. М., 1990. С. 363–378.
11. Прибрам К. Языки мозга. М., 1975.
12. Ротенберг В. С. Две стороны одного мозга и творчество // Интуиция. Логика. Творчество. М., 1987. С. 31–44.
13. Серебренников Б. А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление. М., 1988.
14. Сильдмяэ И. Э. Об объекте психики и когнитологии // Психологические проблемы познания действительности. Тарту, 1988. С. 12–20.
15. Сухих С. А. Семантическая организация текста и принципы её анализа // Логико-семантические и прагматические проблемы текста. Красноярск, 1990. С. 12–19.
16. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы. 2-е выд. Мінск, 1999.
17. Филлмор Ч. Основные проблемы лексической семантики // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 12. М., 1983.

18. Хомский Н. Язык и мышление. М., 1972.
19. Чейф У. Л. Память и вербализация прошлого опыта // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 12. М., 1983. С. 35–43.
20. Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи. М., 1991.
21. Mynsky M. A framework for representing knowledge. Winston, 1975.
22. Schank R., Abelson R. Skripts, Plans and Understanding. N.Y., 1977.

В. К. Шчэрбін,

*кандыдат філалагічных навук, дацэнт,
загадчык сектара Цэнтра сістэмнага аналізу
і стратэгічных даследаванняў НАН Беларусі*

Лексікаграфічная спадчына У. В. Анічэнкі

Некалі сусветна вядомы брытанскі прыродазнавец Ісаак Ньютан на пытанне аб прычынах яго геніяльнасці адказаў наступным чынам: «Я стаў геніяльным таму, што стаяў на плячах гігантаў». Сёння, напярэдадні 75-гадовага юбілею лаўрэата Дзяржаўнай прэміі Рэспублікі Беларусь у галіне навукі і тэхнікі, доктара філалагічных навук, прафесара Браніслава Аляксандравіча Плотнікава, які сваімі навуковымі манаграфіямі і асабліва вучэбнымі дапаможнікамі зрабіў важкі ўнёсак у развіццё беларускай лексікаграфіі, прыведзенае вышэй выказванне Ісаака Ньютана як нельга лепш характарызуе ўзаемаадносіны Б. А. Плотнікава з яго славытымі папярэднікамі. Адным з такіх папярэднікаў, на слоўнікавыя працы якога Браніслаў Аляксандравіч часта спасылаўся (гл., напрыклад [16, с. 51–53, 72–76, 107–108, 128]), быў лаўрэат Дзяржаўнай прэміі БССР, прафесар Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Францыска Скарыны, доктар філалагічных навук Уладзімір Васільевіч Анічэнка.

Мне ўжо неаднаразова даводзілася пісаць з той або іншай нагоды пра асобныя бакі лексікаграфічнай дзейнасці гэтага славутага беларускага мовазнаўца [23–26]. Аднак нядаўняе святкаванне 90-годдзя з дня нараджэння прафесара У. В. Анічэнкі вымушае мяне даць больш поўную і шматбаковую ацэнку напружанай і плённай працы юбіляра на ніве беларускай лексікаграфіі. Цалкам зразумела, што на некалькіх старонках артыкула немагчыма ва ўсіх дэталях разгледзець велізарную лексікаграфічную спадчыну У. В. Анічэнкі, але назваць асноўныя слоўнікі і металексікаграфічныя артыкулы юбіляра патрабуе нават назва артыкула. Пры гэтым сам аналіз навуковых прац У. В. Анічэнкі, якія адносяцца да галіны лексікаграфіі, на наш погляд, лепш за ўсё ажыццяўляць у храналагічным парадку іх стварэння і выдання. Думаю, што з такой гістарычнай падачай матэрыялу ў дакладзе пагадзіўся б і сам Уладзімір Васільевіч, які, што добра ўсе ведаюць, быў не толькі выдатным лексікографам, але і адным з лепшых гісторыкаў усходнеславянскіх моў.

Распачаць аналіз лексікаграфічнай дзейнасці У. В. Анічэнкі хачу з яго працы ў складзе сектара гісторыі мовы акадэмічнага Інстытута мовазнаўства,